

The Role of the Military, Religious, and Economic Policies of Shah Abbas I in Shaping the Political–Economic Order of the Safavid Empire with an Emphasis on the Position of Shi‘a Jurists

Farhad. Mirzaeiikoutenaei¹, Abolhassan. Mobyen^{1*}, Omid. Sepehri¹

¹ Department of History After Islam, Boj.C., Islamic Azad University, Bojnord, Iran

* Corresponding author email address: Mobayen2005@gmail.com

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Mirzaeiikoutenaei, F., Mobyen, A., & Sepehri, O. (2025). The Role of the Military, Religious, and Economic Policies of Shah Abbas I in Shaping the Political–Economic Order of the Safavid Empire with an Emphasis on the Position of Shi‘a Jurists. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 4(3), 1-14.

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

The reign of Shah Abbas I of the Safavid dynasty (1588–1629 CE) is regarded as one of the most prominent periods in the history of Iran, in terms of consolidating political authority, expanding the military, fostering economic prosperity, and engaging with Shi‘a jurists. Drawing on credible historical sources, this article provides a comprehensive analysis of Shah Abbas’s policies in the military, economic, and religious domains. In the military sphere, the focus was on reforming the structure of the army, reducing dependence on the Qizilbash, and establishing a standing army. Economic policies, particularly in the field of silk trade, developing commercial relations with Europe, and creating trade monopolies, were among the key factors strengthening the state’s financial foundations. Moreover, the role of Shi‘a jurists at the royal court—through offices such as Shaykh al-Islām and Ṣadr-i Khāṣṣa—was highly influential in reinforcing the religious legitimacy of the state and promoting Twelver Shi‘i jurisprudence and the religious economy. The research method is qualitative and based on historical-documentary analysis.

Keywords: *Shah Abbas; Safavid; Safavid economy; Shi‘a jurists; interaction between jurisprudence and politics; Safavids and Europe*

EXTENDED ABSTRACT

The reign of Shah Abbas I (1588–1629 CE) marked a pivotal turning point in the historical trajectory of Iran, during which multifaceted policies in military, economic, and religious spheres reshaped the political–economic order of the Safavid Empire and firmly embedded Twelver Shi‘ism as the state religion. When Shah Abbas ascended the throne amidst deep political fragmentation, the entrenched dominance of the Qizilbash tribal military elite, relentless Ottoman Empire and Uzbeks aggressions on western and eastern frontiers, and the maritime hegemony of Portugal in the south posed existential threats to Safavid sovereignty. Shah Abbas adopted a comprehensive strategy to consolidate centralized authority and build an integrated state system, combining coercive reforms, infrastructural expansion, and religious institutionalization. Drawing on the concept of charismatic authority (Weber, 1978, 2005), he redefined the monarchy’s legitimacy by intertwining his sacral charisma as a descendant of the Safavid Sufi lineage with the scholarly legitimacy of Shi‘a jurists, thereby constructing a dual structure of authority that fused royal and clerical domains (Modarresi Tabatabaei, 1995; Motahari, 2000). Simultaneously, through the state-building lens of European historical sociology (Cohen, 1973; Scott, 1998; Tilly, 1990), Abbas enacted reforms corresponding to the monopolization of violence, centralized taxation, territorial control, and bureaucratic institutionalization. These foundational elements enabled the Safavid state to emerge as a formidable power in seventeenth-century Eurasia. Moreover, his pragmatic engagement with global trade circuits (Floor, 1977; Floor, 2000; Foran, 1994; Matthee, 1999) demonstrated an acute understanding of the synergies between economic growth, political legitimacy, and religious authority.

In military affairs, Shah Abbas executed sweeping reforms aimed at eroding the centrifugal power of the Qizilbash tribal confederation, whose autonomous military might and political interventions had historically destabilized the Safavid throne (Monajjem, 1987; Savory, 2006). Recognizing that decentralized tribal loyalties hindered coherent defense and governance, he systematically curtailed their influence by building a new standing army composed of converted Caucasian ghulams—predominantly Georgians, Circassians, and Armenians—who were personally loyal to the crown (Falsafi, 1963, 1992). Commanders like Allahverdi Khan and Qurĉiqāy Khan became archetypes of this emerging royalist military elite (della Valle, 2001). This reorganization restored hierarchical discipline, enhanced operational efficiency, and reasserted central royal control over peripheral provinces. Militarily, Abbas pursued a two-pronged strategy: he made temporary peace with the Ottomans in 1590 to concentrate forces against the Uzbeks, and later, having re-secured the eastern front, launched campaigns that reclaimed Azerbaijan, Kurdistan, and the Caucasus from Ottoman occupation, culminating in the Treaty of Istanbul II (1612) (Tajbakhsh, 1993). Simultaneously, he expelled the Portuguese from the Strait of Hormuz through joint operations with the English East India Company, redirecting maritime commerce to Bandar Abbas and integrating the Persian Gulf into Iran’s secure commercial network (Safa, 1989; Shishehchi, 2005). By constructing fortifications, armament factories, and introducing modern firearms with English assistance, Abbas transformed Iran’s military from a fragmented tribal levy into a cohesive, modernized standing army capable of projecting power across its frontiers, enabling Iran to emerge as a major regional power by the seventeenth century.

Concurrently, Abbas engineered a far-reaching commercial realignment that anchored Iran into the expanding global economy, particularly by rerouting the Silk Road. He diverted caravan routes away from insecure Ottoman-controlled corridors towards a north–south axis linking the Caspian Sea to the Persian Gulf, thereby depriving the Ottomans of customs revenues while securing safer passage for goods

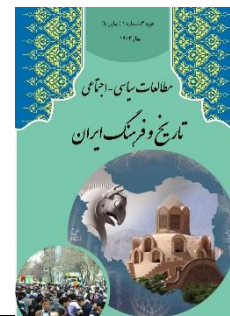
(Falsafi, 1963; Tavernier, 1990). This policy catalyzed the rise of new commercial hubs such as Isfahan, Shiraz, Lar, Hormuz, and Bandar Abbas, which became vibrant entrepôts populated by Armenian, Indian, Jewish, and European merchants (Rahimzadeh, 1962; Roemer, 2006). Simultaneously, he constructed extensive infrastructure—including paved highways, bridges, caravanserais, and security checkpoints—to facilitate long-distance trade (Bastani Parizi, 1999; Falsafi, 1992). These caravanserais not only safeguarded merchandise but also functioned as retail nodes and logistical hubs. Through strategic treaties and patronage, Abbas attracted Dutch East India Company and English commercial companies while curtailing Portuguese monopoly. Silk became Iran's principal export commodity, with annual production estimated at twenty thousand bales and widespread demand from England, France, Russia, Spain, and Venice (Chardin, 2001; Floor, 1977; Olearius, 1984). By monopolizing silk exports in 1619 and centralizing customs collection, he expanded foreign sales, enhanced state revenue, and integrated Iran as a vital node in the Eurasian silk-spice-bullion trade network (Foran, 1994; Matthee, 1999). The resulting prosperity fostered urban growth, population diversification, and a flourishing of artisanal industries. However, after his death, weakening state oversight allowed foreign companies to impose exploitative treaties, highlighting how Abbas's economic achievements were deeply tied to his centralized personal authority.

Religious policy under Shah Abbas was equally pivotal in legitimizing his reign and institutionalizing Shi'i orthodoxy. While Twelver Shi'ism had been proclaimed the state creed since the dynasty's inception, it was during Abbas's reign that the systematic integration of Shi'a clerics ('ulamā') into the state apparatus reached its zenith. Drawing on the Shi'i theory of limited juristic guardianship in the occultation era, Abbas appointed prominent jurists to offices such as Shaykh al-Islām, Ṣadr-i Khāṣṣa, and chief judgeships, empowering them to issue fatwas, oversee waqf endowments, and supervise religious courts (Afshar, 2008; Qomi, 1998). Simultaneously, he endowed seminaries in Isfahan, Qom, Mashhad, and Shiraz, promoted the teaching of hadith and jurisprudence, and patronized scholars such as Mohammad Baqir Majlesi, Shaykh Baha'i, Mir Damad, and Mohammad Baqir Sabzevari (Afandi Isfahani, 2010; Taremi, 1996). The issuance of numerous ijāzas (hadith transmission licenses) reinforced scholarly hierarchies and religious networks, while the court's ceremonial deference—such as the shah praying behind eminent jurists—symbolized clerical prestige. Although jurists never held sovereign power, their presence created a dualistic authority structure where they legitimated royal governance while retaining doctrinal autonomy. This symbiosis embedded Shi'i jurisprudence in state institutions, fostering what has been termed a “bifurcated sovereignty” model (Zarrinkoub, 2006). At the same time, Abbas enforced public morality through juristic edicts banning wine, gambling, and licentious entertainment (Falsafi, 1992; Monajjem, 1987), illustrating how religious authority shaped social regulation. Thus, clerical collaboration under Abbas not only entrenched Shi'i orthodoxy but also enhanced the monarchy's moral legitimacy among the populace.

Strikingly, Abbas's religious policies were not narrowly confessional but exhibited calculated pragmatism, especially in economic contexts. Cognizant of the fiscal benefits of cosmopolitanism, he adopted a policy of religious tolerance toward non-Muslim minorities such as Armenians, Jews, and Hindus, granting them communal autonomy, legal privileges, and residential quarters in cities (della Valle, 2001; Safa, 1989). Armenians of New Julfa became indispensable to the silk trade due to their commercial networks and Christian identity, which facilitated dealings with European firms (Rahimzadeh, 1962). Jews played key roles as financiers, jewelers, and textile producers, while Hindu merchants controlled segments

of the luxury cloth trade (Roemer, 2006). Abbas explicitly declared that foreigners could follow their own laws and religious rites, fostering a climate of trust that stimulated investment and long-distance commerce. He even permitted each ethno-religious group to maintain its own courts without interference from royal judges. Such pluralism contrasted sharply with the intolerance of most contemporary Muslim polities and underscored Abbas's instrumental use of tolerance as a vehicle of economic growth. Simultaneously, he prohibited the export of gold and silver to retain domestic liquidity (Tavernier, 1990) and developed Mashhad as a major Shi'i pilgrimage center to retain the vast sums previously sent to Ottoman-controlled shrines in Karbala, Najaf, and Samarra (Savory, 2006). His celebrated barefoot pilgrimage to Ali ibn Musa al-Rida's shrine in 1616 epitomized the fusion of piety and statecraft, stimulating both religious devotion and economic circulation. Thus, Abbas harnessed religion not only as an ideological pillar but also as an economic resource, using tolerance and orthodoxy in tandem to bolster state revenue and legitimacy.

In synthesis, the reign of Shah Abbas I exemplifies the dynamic interweaving of military coercion, economic innovation, and religious legitimation in early modern state-building. His reforms dismantled tribal militarism and centralized the means of violence, reoriented Iran's commercial geography to integrate with global trade circuits, and embedded Shi'i jurists within the state to supply moral authority. These measures forged a cohesive and resilient state capable of resisting external powers while sustaining internal stability and prosperity. The Safavid experience under Abbas demonstrates how political centralization, economic globalization, and religious institutionalization can be mutually reinforcing when orchestrated under strategic leadership. Moreover, the enduring influence of the clerical establishment he empowered reveals how religious authority, once institutionalized, can persist beyond the personal charisma of its patron. Understanding this conjuncture sheds light on the historical roots of the entanglement between religion and state in Iran, illustrating how Abbas's synthesis of sword, commerce, and creed engendered not only a powerful empire but also a durable template of governance that shaped Iranian political culture for centuries.

نقش سیاست‌های نظامی، مذهبی و اقتصادی شاه عباس اول در شکل‌گیری نظم سیاسی-اقتصادی عصر صفوی با تأکید بر جایگاه فقها

فرهاد میرزائی کوتناپی^۱، ابوالحسن مبین^۱، امید سپهری^۱

۱. گروه تاریخ بعد از اسلام، واحد بجنورد، دانشگاه آزاد اسلامی، بجنورد، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: Mobayen2005@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی/اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

میرزائی کوتناپی، فرهاد، مبین، ابوالحسن، و سپهری، امید. (۱۴۰۴). نقش سیاست‌های نظامی، مذهبی و اقتصادی شاه عباس اول در شکل‌گیری نظم سیاسی-اقتصادی عصر صفوی با تأکید بر جایگاه فقها. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۴(۳)، ۱-۱۴.

دوره شاه عباس اول صفوی (۹۹۶-۱۰۳۸ ق) یکی از ادوار برجسته در تاریخ ایران از منظر تثبیت اقتدار سیاسی، توسعه نظامی، رونق اقتصادی و تعامل با فقه‌های شیعه به شمار می‌رود. این مقاله با بهره‌گیری از منابع تاریخی معتبر، به بررسی جامع سیاست‌های شاه عباس در عرصه‌های نظامی، اقتصادی و مذهبی می‌پردازد. در بخش نظامی، تمرکز بر اصلاح ساختار ارتش، کاهش وابستگی به قزلباشان و تشکیل سپاه دائمی. سیاست‌های اقتصادی، به‌ویژه در حوزه تجارت ابریشم و توسعه روابط بازرگانی با اروپا و ایجاد انحصار تجاری، از عوامل مهم در تقویت بنیه مالی دولت بودند. از سوی دیگر، نقش فقه‌های شیعه در دربار، از طریق مناصب هم‌چون شیخ‌الاسلام و صدر خاصه، در تقویت مشروعیت دینی دولت و ترویج فقه شیعه اثنی‌عشری و اقتصاد مذهبی بسیار مؤثر بود. روش تحقیق، کیفی و مبتنی بر تحلیل تاریخی-اسنادی است.

کلیدواژگان: شاه عباس؛ صفویه؛ اقتصاد صفوی؛ فقه‌های شیعه؛ تعامل فقه و سیاست؛ صفویه و

اروپا

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به‌صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

مقدمه

دولت صفویه با رسمیت‌بخشی به مذهب تشیع دوازده‌امامی و ایجاد ساختارهای جدید دینی و سیاسی، دوره‌ای تازه از حیات ایران بعد از اسلام را رقم زد. در این میان، دوره‌ی شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ ق) به‌درستی یکی از مهم‌ترین و سرنوشت‌سازترین مقاطع در تاریخ این سلسله به‌شمار می‌رود. شاه عباس در میانه‌ی بحران‌هایی چون نفوذ گسترده‌ی قزلباشان در ساختار قدرت، تهاجمات مرزی گسترده‌ی ازبکان در شرق و عثمانیان در غرب، نفوذ و سلطه‌ی دریایی پرتغالی‌ها در جنوب، و نیز بی‌ثباتی اقتصادی ناشی از ناامنی راه‌ها و آشفته‌گی در نظام مالیاتی، با اتخاذ سیاست‌هایی چندبعدی در حوزه‌های نظامی، اقتصادی، و مذهبی توانست بنیان نظم جدیدی در ایران عصر صفوی پی‌ریزی کند.

او در حوزه نظامی، با ایجاد ارتشی جدید متشکل از غلامان گرجی، چرکس و ارمنی و حذف تدریجی قزلباشان از ساختار قدرت، انسجام و تمرکز را به نهاد سلطنت بازگرداند. این ارتش تازه‌ساز، علاوه بر نقش نظامی، در اجرای طرح‌های عمرانی و تأمین امنیت راه‌ها و مرزها نیز مشارکت داشت. شاه عباس در مواجهه با تهدیدهای خارجی، از سیاست‌های هوشمندانه‌ای چون «زمین سوخته» در برابر عثمانی‌ها، و مصالحه موقت با ایشان برای تمرکز بر شرق، بهره گرفت. همچنین با بهره‌گیری از نیروی دریایی انگلیسی‌ها، توانست سلطه پرتغالی‌ها بر سواحل خلیج فارس را پایان دهد و بنادر جنوبی را در مسیر تجاری جدیدی قرار دهد.

در بعد اقتصادی، تغییر مسیر جاده ابریشم از مسیر سنتی شرق به غرب (عبور از قلمرو عثمانی) به مسیر شمال به جنوب (از دریای خزر به خلیج فارس)، اقدام هوشمندانه‌ای بود که ایران را به شبکه‌ی نوظهور تجارت جهانی متصل ساخت. این مسیر جدید نه تنها منافع اقتصادی چشمگیری برای دولت صفوی به همراه داشت، بلکه منجر به رشد مراکز تجاری نوینی چون اصفهان، بندرعباس، شیراز، لار و هرمز شد. افزایش فعالیت کمپانی‌های اروپایی، جذب سرمایه خارجی، رونق تجارت ابریشم، و توسعه کاروانسراها و زیرساخت‌های حمل‌ونقل، همگی محصول این سیاست‌ها بود.

در کنار این ابعاد نظامی و اقتصادی، توجه به سیاست‌های مذهبی شاه عباس نیز حائز اهمیت است. او ضمن حمایت از فقه‌های شیعه، مانند علامه محمدباقر مجلسی، فیض کاشانی، خلیفه سلطان و دیگران، و واگذاری مناصب مهمی چون شیخ‌الاسلامی، صدارت، و قضاوت به علما، در پی مشروعیت‌بخشی به حکومت خود از سوی نهاد دین بود. تدریس کتب فقهی و حدیثی، صدور گسترده‌ی اجازه‌نامه‌های حدیثی، تشکیل مجالس فقهی با حضور شاه، و مداخله مستقیم علما در تصمیمات سیاسی و اجتماعی، از جمله نشانه‌های این تعامل است. از سوی دیگر، شاه عباس با رویکردی عمل‌گرایانه، سیاست تساهل مذهبی نسبت به اقلیت‌های دینی چون ارمنه، یهودیان و هندی‌ها را در پیش گرفت تا از ظرفیت اقتصادی آنان بهره گیرد. این تعامل دینی-اقتصادی، ساختار پیچیده‌ای از همزیستی مذهبی و توسعه اقتصادی را در ایران آن دوره پدید آورد.

با وجود پژوهش‌های متعدد درباره‌ی سیاست‌های شاه عباس، بیشتر مطالعات بر جنبه‌های منفرد و تک‌بعدی (نظامی یا اقتصادی یا مذهبی) متمرکز شده‌اند. در حالی که سیاست‌های شاه عباس به‌شدت درهم‌تنیده و تلفیقی بودند. تعاملات میان فقه و سیاست، اقتصاد و امنیت، دین و تجارت، الگویی از حکومت‌داری منسجم را در ایران عصر صفوی پدید آورد که شناخت وجوه چندلایه‌ی آن، در تحلیل تجربه حکومت صفوی و نیز تاریخ نهاد دین و دولت در ایران، ضروری است.

لذا سؤالات اصلی پژوهش عبارتند از:

۱. سیاست‌های نظامی، اقتصادی و مذهبی شاه عباس اول چه تأثیری در شکل‌گیری نظم سیاسی-تجاری دوره صفوی داشت؟

۲. چگونه اقدامات نظامی شاه عباس در تثبیت اقتدار داخلی و بازتعریف مسیرهای تجاری ایران مؤثر واقع شد؟
۳. در ساختار قدرت صفوی، فقهای شیعه چه جایگاه و نقشی داشتند و چگونه با دربار تعامل می کردند؟
۴. تساهل مذهبی شاه عباس اول نسبت به اقلیت‌های دینی چگونه در رونق تجارت و شکوفایی اقتصادی تأثیر گذاشت؟
۵. چه رابطه‌ای میان تعاملات سیاسی فقها و سیاست‌های دولت در جهت تثبیت تشیع وجود داشت؟

روش تحقیق

این پژوهش به شیوه توصیفی-تحلیلی و با رویکرد تاریخی انجام شده است. گردآوری داده‌ها به روش کتابخانه‌ای صورت گرفته و تحلیل اطلاعات با استفاده از نقد درون‌متنی منابع تاریخی و تفسیر تطبیقی اسناد و روایات تاریخی انجام پذیرفته است. منابع اصلی تحقیق شامل آثار مورخان معاصر دوره صفوی، سفرنامه‌های اروپاییان، کتب فقهی، اجازه‌نامه‌های حدیثی، و اسناد مربوط به سیاست‌های اقتصادی و مذهبی شاه عباس اول است. همچنین، منابع تحلیلی و پژوهش‌های معاصر نیز برای تفسیر و تحلیل روندهای تاریخی و بازسازی روابط اجتماعی-سیاسی دوره مورد مطالعه استفاده شده‌اند.

در این تحقیق، تعاملات فقهای شیعه با دولت صفوی در سه سطح نقش‌آفرینی سیاسی-اجتماعی فقها، تأثیرگذاری بر ساختار مذهبی دولت، و ارتباط با ساختار اقتصادی از طریق تجارت و موقوفات مذهبی بررسی شده است.

چارچوب نظری پژوهش

مطالعه سیاست‌های شاه عباس در سه عرصه‌ی نظامی، اقتصادی و مذهبی، مستلزم بهره‌گیری از چارچوبی نظری است که بتواند به تحلیل تعامل نهاد سلطنت با نیروهای مذهبی، ساختار قدرت، و فرآیندهای اقتصادی بپردازد. در این راستا، چارچوب نظری این پژوهش مبتنی است بر ترکیبی از نظریه‌های «اقتدار کاریزماتیک» (ویر، ۱۳۸۴/۱۹۷۸)، «نظریه‌ی دولت‌سازی» در تاریخ‌نگاری مدرن (Cohen, 1973; Scott, 1998; Tilly, 1990)، و همچنین الگوی «تعامل دین و دولت» در سنت اندیشه‌ی اسلامی و مطالعات تاریخی ایران (Modarresi, 1998; Tilly, 1990)، و همچنین الگوی «تعامل دین و دولت» در سنت اندیشه‌ی اسلامی و مطالعات تاریخی ایران (Modarresi, 1998; Tilly, 1990)، و همچنین الگوی «تعامل دین و دولت» در سنت اندیشه‌ی اسلامی و مطالعات تاریخی ایران (Modarresi, 1998; Tilly, 1990).

ماکس ویر در نظریه‌ی سه‌گانه‌اش از اشکال اقتدار، «اقتدار کاریزماتیک» را به عنوان شکلی از قدرت تعریف می‌کند که مبتنی بر ویژگی‌های فردی، رهبری دینی، یا توانایی‌های خارق‌العاده‌ی شخص فرمانرواست. اگرچه ساختار سلطنت صفوی در دوره‌ی شاه عباس به سوی عقلانی‌تر شدن و دیوان‌سالاری پیش رفت، اما هنوز بخشی از اقتدار شاه برگرفته از مشروعیت دینی، کرامات صوفیانه‌ی خاندان صفوی، و نیز پیوند با نهاد فقاقت شیعی بود (Weber, 1978, 2005). در این میان، شاه عباس با تقویت جایگاه فقها و ادغام‌شان در ساختار قدرت، کوشید پایه‌های مشروعیت مذهبی خود را تثبیت کند.

در بُعد دولت‌سازی، نظریه‌پردازانی چون چارلز تیلی با تمرکز بر فرآیندهای تاریخی شکل‌گیری دولت‌ها در اروپا، چهار عنصر «انحصار خشونت»، «اخذ مالیات»، «کنترل سرزمینی» و «تأسیس نهادهای اداری» را از ارکان دولت‌سازی می‌دانند (Tilly, 1990). این مؤلفه‌ها به‌خوبی در سیاست‌های شاه عباس اول قابل مشاهده‌اند: ایجاد ارتش مرکزی از غلامان، تقویت دیوان‌سالاری، تمرکز نظام مالیاتی، و اعمال سیاست‌های بازتوزیعی در تجارت ابریشم، همگی نشانه‌هایی از روند دولت‌سازی در دوره‌ی صفوی هستند (Cohen, 1973; Lambton, 1980).

در بُعد دینی، از سنت اندیشه‌ی اسلامی، نظریه‌ی «ولایت فقیه» در عصر غیبت به عنوان چارچوبی قابل اتکا برای فهم رابطه‌ی علما و قدرت مطرح است. در عصر صفویه، هرچند حکومت شرعی در دست فقها نبود، اما حضور فعال آنان در مناصبی چون شیخ‌الاسلامی، قضاوت، صدارت و فتوا، نوعی تفکیک وظایف میان سلطنت و فقاقت را به وجود آورد که می‌توان از آن به «نظام دوگانه‌ی اقتدار» یاد کرد (مطهری، ۱۳۷۹؛ مدرسی طباطبایی، ۱۳۷۴). این نظام به فقها اجازه داد تا ضمن حفظ استقلال فقهی، با دربار نیز در چارچوب منافع مذهب تعامل

داشته باشند از منظر اقتصاد تاریخی نیز، بهره‌گیری از مدل‌های اقتصاد جهانی قرن ۱۷ و نقش ایران در زنجیره‌ی تجارت ابریشم با ارجاع به (Floor, 1977; Floor, 2000; Foran, 1994; Matthee, 1999) کمک می‌کند تا سیاست‌های تجاری شاه عباس در بستر جهانی‌شدن تجارت کالایی (ابریشم-ادویه-طلا) تحلیل شود. جایگاه ایران به عنوان معبر تجاری بین هند و اروپا، و رقابت کمپانی‌های انگلیسی، هلندی و پرتغالی در خلیج فارس، پیوندی تنگاتنگ با سیاست‌های انحصاری صادرات ابریشم و مهاجرت ارامنه دارد که بخشی از راهبرد اقتصادی شاه برای جذب سرمایه، حفظ نقدینگی داخلی، و افزایش مشروعیت سیاسی نیز بود.

رویکرد نظامی شاه عباس اول

عرصه خارجی (جنگ با پرتغالی‌ها و عثمانی‌ها)

شاه عباس در ۹۹۸هـ با عثمانی صلح کرد و طی قرارداد صلح استانبول اول، بخشی از قفقاز و غرب ایران واگذار شد. شاه عباس سپس مناطقی چون قفقاز، آذربایجان و کردستان را بازپس گرفت. در ۱۰۲۲هـ صلح استانبول دوم بسته شد که چندان رعایت نشد. در این زمان احمد پاشا حاکم وان بازرگانان ایرانی را در تبریز کشت و اموالشان را تصرف کرد. سربازان عثمانی سیزده سال در نیاوند مستقر بودند و به اموال مردم تجاوز می‌کردند (Tajbakhsh, 1993).

تصرف تبریز و قزوین توسط عثمانی و تهدید این مناطق، باعث انتقال پایتخت به اصفهان در ۱۰۰۶هـ شد. گیلان و مازندران محل تراکم بازرگانان شدند (Savory, 2006). اصفهان به مرکز تجمع بازرگانان ایرانی و خارجی تبدیل شد. تیمچه‌ها، کاروانسراها و بازارهایی به بازرگانان ارمنی، هندی، یهودی و اروپایی اختصاص یافت (Rahimzadeh, 1962). یهودیان به دادوستد، صرافی، جواهرات و تولید پارچه و قالی اشتغال داشتند (Savory, 2006). با امنیت ایجادشده، بازرگانان هندی نیز به ایران آمدند. در بازار قیصریه اصفهان کاروانسراهایی برایشان ساخته شد و پارچه‌های زربفت وارد می‌کردند. در قزوین، کاشان و هرمز نیز فعال بودند (Roemer, 2006). قزوین مسیر عبور کاروان‌های ابریشم گیلان به جنوب ایران بود. قم نیز در مسیر شمال به جنوب قرار داشت و بازرگانان متنوعی در آن حضور داشتند (Safa, 1989).

نبرد با پرتغالی‌ها در جنوب ایران

در سال ۸۹۱ میلادی آلفونسو دو آلبوکرک با شش کشتی شهر مسقط در عمان را که خراج‌گزار امیر هرمز بود، تصرف کرد و با تسلط بر هرمز، امیر آن را خراج‌گزار خود کرد. پرتغالی‌ها به مدت یک سده بر گمرکات هرمز تسلط داشتند. بازرگانان پرتغالی سیاستی تند و خشن در برابر قبایل بومی در پیش گرفتند و به بازرگانان ایرانی اجازه صدور مستقیم کالا نمی‌دادند. این رفتارها باعث شد شاه عباس برای اخراج آن‌ها اقدام کند و با کمپانی هند شرقی انگلیس وارد مذاکره شود. الله‌وردی خان به بحرین حمله کرد و سپس نیروهای صفوی به فرماندهی امامقلی خان، هرمز را تصرف کردند (Shishehchi, 2005). پس از آن، مسیر تجاری به بندرعباس (گمبرون) منتقل شد.

با اخراج پرتغالی‌ها، زمینه اجرای طرح شاه عباس برای تجارت دریایی فراهم شد (Safa, 1989). شیراز که در مسیر اصفهان به جنوب بود، به مرکز تجاری کمپانی‌های اروپایی تبدیل شد. پس از تصرف لار و هرمز، ظروف شیشه‌ای آن به هند و سوماترا صادر می‌شد و بازرگانان هندی، یهودی و ارمنی در صادرات و واردات نقش اساسی داشتند (Safa, 1989). شهر لار به دلیل موقعیت جغرافیایی‌اش اهمیت یافت. بازرگانان در آنجا شترهای خود را تعویض و استراحت می‌کردند. هرمز نیز از طریق تجارت ابریشم درآمد زیادی داشت و محل تجمع بازرگانان یهودی بود. بندرعباس، کنگ و لنگه محل استقرار بازرگانان هندی بودند که یک‌سوم جمعیت این مناطق را تشکیل می‌دادند و نقش دلالان، صرافان و بانکداران را ایفا می‌کردند (Tajbakhsh, 1993).

جنگ‌های شاه عباس اول با عثمانی و پرتغالی‌ها موجب نوعی ثبات و یکپارچگی جغرافیای سیاسی شد. رشد فعالیت‌های اقتصادی و گسترش تجارت نیازمند ثبات، امنیت مرزها و مسیرهای مناسب جابه‌جایی کالا بود. مسیرهای تجاری نیز بر پراکندگی بازرگانان، کانون‌های

تجاری و نوع محصولات صادراتی تأثیر داشت. شاه عباس با تغییر مسیر سنتی شرق به غرب و تکیه بر مسیر شمال به جنوب (دریای خزر تا خلیج فارس)، ضمن محروم‌سازی عثمانی از منافع جاده ابریشم، راهی امن‌تر و اقتصادی‌تر را برای تجارت برگزید. مسیر پیشین به دلیل حملات عثمانی ناامن بود و ترانزیت از طریق عثمانی، هم قیمت کالاها را افزایش می‌داد و هم دشمن را تقویت می‌کرد. با این سیاست، مسیر تجاری ایران به شبکه تجارت بین‌المللی پیوست و موجب مهاجرت بازرگانان شد. با امنیت و ایجاد کاروانسراها در مسیرهای دور از مناطق جنگی، پراکندگی منظمی از شمال به جنوب قلمرو صفویه پدید آمد. مراکز تجمع بازرگانان شهرهایی چون گیلان، مازندران، اردبیل، تبریز، کاشان، یزد، اصفهان، کرمان، شیراز، لار، هرمز، بندرعباس و خلیج فارس بودند. این پراکندگی موجب رونق اقتصادی ایران شد. در مجموع، جنگ به عنوان عامل نظامی بر رویکرد اقتصادی شاه عباس در انتخاب مسیرهای امن و تغییر محل استقرار بازرگانان تأثیر گذاشت (Shishehchi, 2005).

سیاست های نظامی در عرصه داخلی

در دوران صفوی، قدرت نظامی مهم‌ترین عامل شکل‌گیری قطب‌های قدرت و ثروت بود و قزلباش‌ها پشتوانه اصلی سلطنت بودند (Savory, 2006). در زمان شاه اسماعیل و طهماسب، نفوذ قزلباشان افزایش یافت و پس از مرگ شاه طهماسب، دخالت خاندان سلطنتی و قبایل قزلباش موجب بی‌ثباتی شد (Monajjem, 1987). شاه عباس که با حمایت قزلباشان به سلطنت رسید، ضعف دربار را ناشی از وابستگی به آنان دید. نبود انسجام نظامی و فرماندهی واحد، مرزهای شرقی و غربی را ناامن ساخت و اشغال جنوب و سلطه پرتغالی‌ها را به دنبال داشت (همان، ۵۱؛ ترکمان، ۱۳۵۰، ج ۲: ۹۸۰). شاه عباس راه حذف تدریجی قزلباشان را برگزید و با تقویت شاهسون‌ها از غلامان چرکس، گرجی و ارمنی، اقتدار را بازگرداند. غلامان وابسته به شاه بودند و حتی به مأموریت‌های سیاسی اعزام می‌شدند (Falsafi, 1963). الهوردی خان و قورچقای خان از جمله فرماندهان آن‌ها بودند (Falsafi, 1963, 1992; Savory, 2006). این تمرکز، مرزها را ایمن کرد و سپاه جدید پشتیبان اقدامات عمرانی، تجارت، مالیات و امنیت شد (آقاجری، ۱۳۸۹: ۹۶). قزلباشان کنار زده یا محدود شدند. اقتدار نظامی شاه، نیروها را به دربار وابسته‌تر کرد و فرماندهانی چون الهوردی خان، قورچقای خان و امامقلی خان با اطاعت کامل، توازن قدرت را حفظ کردند (della Valle, 2001). این وابستگی، دخالت نهادهای دیگر را از میان برد.

شاه عباس با ساخت کارخانه‌های اسلحه‌سازی و کمک انگلیس برای دفع پرتغالی‌ها، توان نظامی کشور را ارتقا داد. ارتش ایران با سلاح‌های آتشین مدرن، دشمن را در قفقاز و جبهه عثمانی و ازبک عقب راند و در قرن هفدهم، به کشوری مؤثر بدل شد. جان ستاندیش این دوره را درخشان‌ترین حکومت اعصار نوین ایران می‌داند که با تجدید سازمان سپاه آغاز شد (ستاندیش، ۱۳۸۳: ۴۵). نبود فرماندهی یکپارچه باعث تهاجم عثمانی و ازبک و تصرف سواحل خلیج فارس توسط پرتغالی‌ها شده بود (ترکمان، ۱۳۵۰، ج ۲: ۹۸۰). شاه با حذف قزلباشان و ارتقاء غلامان بی‌سابقه به‌ویژه الهوردی خان و قرچقای خان، اقتدار را به دربار بازگرداند (Falsafi, 1963; Savory, 2006).

رویکرد شاه عباس در حوزه اقتصاد، تجارت و بازرگانی

با تحولاتی که پس از رنسانس در اروپا و عبور از فئودالیسم رخ داد، تجارت جهانی وارد مرحله جدیدی شد و ایران صفوی نیز، به‌ویژه در دوره شاه عباس، در این عرصه نقش مؤثری ایفا کرد. شاه عباس با اصلاحات اقتصادی، کنار زدن موانع، بهبود سیاست‌های مالی و مالیاتی، کشور را به یکی از قدرتهای اقتصادی جهان تبدیل کرد (Foran, 1994). هم‌زمان با جلوس او، تحولات اقتصادی در سطح جهان و تأسیس کمپانی‌های تجاری اروپایی از جمله هند شرقی هلند (۱۰۱۱/۱۶۰۲م) و انگلستان (۱۰۲۱/۱۶۱۲م)، زمینه حضور اروپاییان در تجارت مشرق‌زمین را فراهم کرد. پرتغالی‌ها نیز در خلیج فارس فعال بودند. شاه عباس با درک اهمیت اقتصاد در تضعیف عثمانی‌ها، سیاست‌های اقتصادی و نظامی خود را توأمان پیش برد. توسعه راه‌ها، پل‌ها، جاده‌های سنگفرش و کاروانسراها امنیت و بسترهای لازم برای تجارت را فراهم

کرد (Falsafi, 1992). کاروانسراها علاوه بر حفاظت از کالاها، محل خرده‌فروشی نیز بودند (Bastani Parizi, 1999). راه تجاری استانبول، جلفا، تبریز، اردبیل، قزوین و قم را به اصفهان متصل می‌کرد (Tavernier, 1990) و مسیر حلب نیز از طریق موصل و بغداد به خلیج فارس و اصفهان می‌رسید (همان: ۱۹۷).

تبریز پس از حملات عثمانی و ویرانی، توسط شاه عباس احیا و به شهر مهم تجاری با بازار قیصریه و کاروانسراهای متعدد تبدیل شد (Chalabi, 1959). اردبیل نیز که در مسیر تجاری ایالات قفقاز، کردستان و گیلان بود، در زمان شاه عباس رونق گرفت (della Valle, 2001). کاشان به سبب منسوجات زیبا و حضور تجار خارجی رونق یافت (Olearius, 1984). خراسان نیز به‌عنوان مرکز ولیعهدی و تولید پارچه‌های اطلس و حریر اهمیت یافت (تاورنیه، ۱۳۶۹: ۶۹۵). اصفهان در عصر شاه عباس به شهری پرجمعیت با محله‌هایی از اقوام مختلف تبدیل شد (della Valle, 2001; Olearius, 1984). وجود بازارها، کاروانسراها (شاردن، ۱۲۱/۳)، حضور علما، سفرای خارجی، و نظارت شاه بر اقتصاد، شهر را به اوج شکوفایی رساند (Torkaman, 1971).

رونق تجارت ایران در دوره شاه عباس

رشد تجارت ایران در زمان شاه عباس، نتیجه رویکردهای دیپلماتیک، شرایط منظم و مرفه داخلی، جذابیت دربار، امنیت عمومی و استقبال او از اروپاییان بود (Tajbakhsh, 1993). حضور گسترده تجار، هنرمندان و صنعتگران از کشورهای مختلف، از جمله ۱۲ هزار هندی در اصفهان، گواهی بر رونق تجارت این دوره است (Olearius, 1984). راه‌ها و راهداری‌ها شاهرگ حیات تجارت بودند. اما پس از مرگ شاه، با منفعت‌طلبی مأموران و عدم نظارت دولت، این نهادها به عامل مزاحمت تبدیل شدند (Falsafi, 1992). خلیج فارس که در دوره شاه عباس تحت تسلط ایران بود، پس از او دچار تهدیدات خارجی شد. هلندی‌ها با تحمیل خواسته‌های خود، با وجود قراردادهای اولیه، در نهایت جنگ اقتصادی به‌راه انداختند و در زمان شاه صفی قراردادی را به ایران تحمیل کردند که طبق آن می‌توانستند ابریشم را بدون گمرک صادر کنند.

تجارت ابریشم

در قرن هفدهم، ایران از بزرگ‌ترین تولیدکنندگان ابریشم بود و از فروش آن در اروپا درآمد هنگفتی به‌دست می‌آورد (Olearius, 1984). مراکز تولید شامل گرجستان، شروان، قره‌باغ، خراسان، گیلان، مازندران، شماخی، گنجه و اردبیل بودند (Chardin, 2001; Tavernier, 1990). تولید سالانه ایران حدود بیست هزار عدل بود (Floor, 1977). اروپاییان، به‌ویژه هلندی‌ها، انگلیسی‌ها، روس‌ها، فرانسوی‌ها، ونیزی‌ها و اسپانیایی‌ها خریداران اصلی بودند (Chardin, 2001). شاه عباس با ایجاد امنیت در راه‌ها، حمایت از تجار خارجی، و تغییر مسیر جاده ابریشم (برای کاهش درآمد گمرکی عثمانی) تجارت خارجی را تقویت کرد (Falsafi, 1963). در بندر هرمز گاه بیش از ۳۰۰ کشتی و ۴۰۰ تاجر اقامت داشتند (Olearius, 1984). اقدامات او در ایجاد راهداری‌ها، مجازات راهزنان و تقویت دادگاه‌ها، حس امنیت عمومی را تقویت کرد (Tavernier, 1990).

بازرگانان

در عصر صفوی، ایران علاوه بر تجارت زمینی، در تجارت دریایی نیز فعال بود. فروش ۷۰۰ تن فلفل و درآمد ۱۲۰ هزار پوند فقط توسط هلندی‌ها در خلیج فارس نشان‌دهنده اهمیت کالاهای ادویه و ابریشم بود (Bondarevsky, 1982). مهاجرت ارمنه جلفا به اصفهان نیز تجارت ابریشم را توسعه داد، زیرا هم‌کیش اروپاییان بودند. ابریشم خام کالای کلیدی صادراتی ایران بود و با الگوی تجارت جهانی هماهنگی داشت. شاه عباس از ۱۶۱۹/۱۰۸۲ م صادرات ابریشم را در انحصار خود گرفت (Falsafi, 1963). با این انحصار، هم بازار فروش به اروپا گسترش یافت و هم ایران به معبر تجارت هند-غرب تبدیل شد (Rahimzadeh, 1962). با این حال، این سیاست به حذف کامل مسیرهای کاروان‌رو منجر نشد و آن‌ها همچنان قدرت رقابتی خود را حفظ کردند (Foran, 1994).

عرصه مذهبی

از آغاز دولت صفویه تا پایان آن (۹۰۷-۱۱۳۵ق)، حضور فقهای شیعه در دربار برای نهادینه‌سازی تشیع فقه‌ای ضروری بود. دیدگاه شیعه مشروعیت حکومت در عصر غیبت را از آن فقیه جامع‌الشرایط می‌داند، اما سلاطین صفوی حکومت را به فقها واگذار نکردند و فقها تعامل با دولت را بر تقابل ترجیح دادند (Afshar, 2008). فقها با القاب متنوعی همچون «جامع المعقول و المنقول»، «علامی» و «فهامی» شناخته می‌شدند؛ مثلاً در نامه شاه عباس دوم به فیض کاشانی در ۱۰۶۷ق این القاب به کار رفته است. نشانه‌های احترام به فقها در مجالس سلطنتی و اقامه نماز شاهان پشت سر فقها مانند میرداماد و فیض کاشانی دیده می‌شد. شاه سلطان حسین نیز از فیض کاشانی برای ترویج شعائر دینی دعوت کرد (Qomi, 1998).

صفوی با تأسیس مدارس و تمرکز بر علوم نقلی، آموزش فقه را گسترش داد و کتب اصلی فقهی و کتب اربعه حدیثی تدریس می‌شد. افراد برجسته‌ای همچون محمدباقر سبزواری، محمدتقی مجلسی، شیخ بهایی، میرداماد و خوانساری تربیت شدند. صدور اجازه‌نامه روایت حدیث میان فقها رایج بود که بیشترین آن‌ها متعلق به علامه مجلسی است (Afandi Isfahani, 2010; Taremi, 1996). فقها شرح‌ها، حواشی و اجوبه‌های فقهی نوشته و بر آثار یکدیگر افزودند. روابط دوستانه و تجلیل متقابل، از جمله مدح شعری و اقتدای در نماز، میان فقها رایج بود. برخی فقها مانند عبدالله شوشتری از ترس کبر، از اقتدا پرهیز می‌کردند (Qomi, 1998; Qomi, 2004). آموزش درون خانوادگی و وصلت‌های علمی به انتقال علم کمک می‌کرد (قریشی، ۱۳۸۵: ۸۷). این تعاملات به گسترش فقه و مذهب در دوران صفوی انجامید. سیاست دولت صفوی در ترویج تشیع بر پایه تعلیم و تربیت شیعی شکل گرفت. تأسیس مدارس در دوره شاه عباس اول اوج گرفت و حتی در دوره انحطاط نیز ادامه یافت. هیچ مدرسه غیرشیعی در شهرهای مهم چون شیراز و مشهد ساخته نشد. علوم نقلی به ویژه فقه، محور آموزش بود و کتب اربعه حدیثی در مرکز توجه فقها قرار داشت. رابطه استاد و شاگرد مهم‌ترین جلوه تعامل بود. فقهایی چون محمدباقر سبزواری، محمدتقی مجلسی، شیخ بهایی، ملا خلیل قزوینی، میرداماد و آقا حسین خوانساری شاگردان فراوانی تربیت کردند. پس از طی مراحل تحصیلی، به شاگردان اجازه‌نامه روایت حدیث داده می‌شد که نقش مهمی در حفظ سنت حدیثی داشت. آقابزرگ تهرانی حدود ۱۷۴ اجازه‌نامه از دوره صفویه را در «الذریعه» گردآوری کرده است. علامه مجلسی در جلد ۱۰۷ بحار الانوار این اجازه‌نامه‌ها را به همراه سلسله سند تا معصوم نقل کرده که نشان‌دهنده اعتبار او است (Afandi Isfahani, 2010; Taremi, 1996).

تعاملات سیاسی دربار صفوی با فقها معمولاً در قالب مناصب رسمی مانند شیخ‌الاسلامی و صدارت و به صورت صدور احکام شرعی با نظارت شاه انجام می‌شد. در زمان شاه سلطان حسین، به پیشنهاد محمدباقر مجلسی، فرمان قورق شراب صادر و با شدت اجرا شد. همچنین فرمان ممنوعیت شراب‌خواری، زنا، شطرنج و مجالس غنا صادر شد (Monajjem, 1987) که موجب توبه و تغییر رفتار مردم گردید. شاه برای حل اختلافات فقهی مجامعی تشکیل می‌داد؛ مثلاً در سال ۱۱۲۲ق برای تعیین زمان تولد امام علی (ع) جلسه‌ای برگزار و رأی به سیزده رجب داده شد (Falsafi, 1963, 1992). فقها با معرفی یکدیگر به دربار، نفوذ فقه شیعه را گسترش می‌دادند؛ مثلاً خلیفه سلطان علی نقی کمره‌ای را به اصفهان فراخواند و علامه مجلسی فاضل هندی را به درخواست شاه سلطان حسین برای آموزش زنان حرم معرفی کرد (Zarrinkoub, 2006).

در دوره صفویه، نماز جمعه به عنوان یکی از احکام سیاسی اسلام با احیای حکومت شیعی، دوباره مورد توجه قرار گرفت. این موضوع موجب نگارش رساله‌های مستقل و تشکیل مناظرات علمی شد، از جمله جلسه‌ای در زمان شاه سلیمان با حضور علمای برجسته برای بحث درباره وجوب یا حرمت نماز جمعه. این مسئله باعث اختلاف نظر جدی بین فقها شد؛ تا جایی که برخی مانند فیض کاشانی دلیل روی گردانی مردم از نماز جمعه را عملکرد منفی برخی علما می‌دانستند. اختلافات فقهی پیرامون نماز جمعه در دوره غیبت، گاه به مجادلات غیرعلمی و

طعن‌زنی نیز کشیده می‌شد. به عنوان نمونه، علیرضا تجلی با طعن به فیض کاشانی و محقق سبزواری، دیدگاه‌های آنان را رد کرده است. در این دوره، هم‌زمان با انتشار رساله‌های متعدد درباره نماز جمعه، ردیه‌های فراوانی نیز علیه فقهای سرشناس مانند آقا جمال خوانساری نوشته شد که نشان‌دهنده اهمیت و نفوذ علمی آنان بود. این منازعات علمی، در عین حال که به شکوفایی فقه شیعه کمک می‌کرد، در مواردی نیز موجب تخریب شخصیت و کاهش اعتبار برخی علما می‌شد (Savory, 2006).

همسویی اقتصاد و مذهب

در سطح کلان، شاه عباس از پتانسیل نیرومند مذهب در تحولات اقتصادی و تجاری آگاه بود. او برخلاف جانشینان خود محدودیت‌ها را جابه‌جا می‌کرد و نسبت به اقلیت‌ها و عقاید مخالف، تحمل بالایی داشت. شاه تجارت داخلی را به یهودیان و تجارت خارجی را به ارمنی‌ها سپرد (تاورنیه، همان، ۵۹۶). در جهت رونق تجارت، تساهل مذهبی را درباره اقلیت‌های خارجی رعایت کرد و به آنان آزادی مذهبی اعطا نمود و اعلام کرد که تمام بیگانگان می‌توانند طبق آداب و رسوم و قوانین خود زندگی کنند. به هر ملیتی محله‌ای خاص اختصاص داد و حتی هر قوم می‌توانست بر اساس سنت خود محاکمه مدنی و جنایی داشته باشد، بدون دخالت دادگاه‌های شاه (della Valle, 2001).

ایران عصر عباس اول با وجود تعصب مذهبی، در روابط با غرب به آزادی و تساهلی بی‌نظیر عمل کرد که در دیگر دولت‌های مسلمان یا دربارهای صفوی نظیر نداشت. رفتار دوستانه با ارامنه، ایجاد ملیت‌ها و معابد، وجود کشیشان، مبلغان، صومعه‌ها، مدارس و قوانین حمایتی، از عوامل رونق تجارت و ثروت‌آفرینی بود. شاه عباس با تساهل مذهبی از ظرفیت مثبت آنان در توسعه اقتصاد بهره گرفت (نواپی، ۱۳۷۷: ۲۰۵). وی همچنین با درک اهمیت نقدینگی، ممنوعیت خروج طلا و نقره از کشور را اعمال کرد (Tavernier, 1990). سالانه مقادیر زیادی از کالاهایی چون توتون، تنباکو، میوه خشک، مربا، مشروبات الکلی، اسب، چینی‌آلات، قلم، و چرم ساغری رنگارنگ به هند صادر می‌شد (Chardin, 2001).

اقتصاد و مراکز مذهبی

شاه عباس با نگاهی اقتصادی به مراکز مذهبی، مشهد را به مرکز عمده زیارتی شیعیان بدل ساخت تا از خروج مقادیر هنگفت پول به اماکن مقدس شیعه در سرزمین‌های عثمانی چون کربلا، نجف و سامرا جلوگیری کند (Savory, 2006). در این مسیر، وی شخصاً در ۱۰۲۵ هـ با پای پیاده از اصفهان به زیارت علی‌بن موسی‌الرضا رفت و همراهان را در نحوه سفر مخیر کرد. این اقدام عباس، بازتاب گسترده‌ای در جامعه داشت و استقبال عمومی و دولتی را به دنبال آورد که در دو بُعد اقتصادی و مذهبی، اثرگذار بود.

نتیجه‌گیری

بررسی ساختار حکمرانی عصر شاه عباس اول صفوی نشان داد که دوره‌ی حکومت او، نقطه‌ی عطفی در سامان‌یابی جغرافیای سیاسی، تثبیت مرزهای ملی، نوسازی ارتش، اصلاح ساختارهای اقتصادی و تقویت تشیع فقه‌ای در ایران بود. شاه عباس با درک پیچیدگی‌های محیط داخلی و تهدیدهای خارجی از جانب عثمانی، ازبکان و پرتغالی‌ها، با تدابیر خاص نظامی و دیپلماتیک، زمینه‌های استقلال و اقتدار دولت صفوی را فراهم ساخت.

در حوزه‌ی نظامی، سیاست حذف تدریجی قزلباشان و جایگزینی آنان با غلامان گرجی، چرکسی و ارمنی و نیز ایجاد ارتش منظم و وابسته به دربار، همراه با بهره‌گیری از سلاح‌های آتشین و بهره‌برداری هوشمندانه از تاکتیک‌هایی مانند زمین سوخته، به تثبیت امنیت مرزها و شکست دشمنان منطقه‌ای انجامید. این تحولات، دولت صفوی را به‌صورت یک قدرت نظامی مؤثر در قرن هفدهم میلادی معرفی کرد. در حوزه اقتصادی، شاه عباس با تغییر مسیر سنتی جاده ابریشم از شرق به غرب به مسیر شمال-جنوب، اخراج پرتغالی‌ها از خلیج فارس، توسعه بندرعباس، حمایت از کاروانسراها، بازارها و جذب بازرگانان غیرمسلمان به‌ویژه ارامنه و یهودیان، توانست اقتصاد ایران را به شبکه

تجارت جهانی پیوند دهد و نقش ایران را در مبادلات ابریشم، ادویه، پارچه و فلزات گرانبها تثبیت کند. سیاست‌های مالی شاه عباس، تقویت نقدینگی داخلی، انحصار صادرات ابریشم و جذب سرمایه خارجی، شکوفایی کم‌نظیری را در تجارت داخلی و خارجی ایران رقم زد.

در بعد مذهبی و فرهنگی، شاه عباس با تساهل مذهبی در قبال اقلیت‌ها و حمایت از فعالیت‌های تجاری آرامنه، گسترش شعائر شیعی در مشهد، قم، اصفهان و کربلا و حمایت از ساخت مدارس مذهبی، توانست هویتی منسجم و مذهبی برای دولت صفوی شکل دهد. این روند، در کنار تقویت فقه شیعی در ساختار رسمی و دربار، به تعامل گسترده علما با نهاد سلطنت انجامید.

نقش فقهای شیعه در این ساختار، بسیار برجسته و چندسویه بود. فقهای که در منصب‌هایی چون شیخ‌الاسلام، قاضی‌القضات و صدر قرار داشتند، ضمن تبیین احکام شرعی و مشروعیت بخشی به دولت، با صدور فرمان‌های سیاسی، شرکت در جلسات علمی، آموزش گسترده، صدور اجازه‌نامه‌ها و مشارکت در تصمیمات سیاسی، ساختار فقهی-حکومتی دولت صفوی را بنیان گذاشتند. این تعامل مثبت نه تنها به نهادینه شدن فقه شیعه انجامید، بلکه زمینه‌ساز حفظ استقلال مذهبی دولت صفوی در برابر قدرت‌های سنی‌مذهب منطقه شد.

در مجموع، سیاست‌های شاه عباس در عرصه‌های نظامی، اقتصادی و مذهبی، از جمله نمونه‌های موفق پیوند «اقتدار مرکزی» با «منافع عمومی» در تاریخ ایران به‌شمار می‌رود. از سوی دیگر، حضور تأثیرگذار فقها در ساختار قدرت، نمایانگر الگویی از تعامل فقه و دولت است که توانست به شکوفایی فرهنگی و سیاسی عصر صفوی بیانجامد. درک این تعامل در چارچوب تئوریک قدرت، اقتصاد و مشروعیت مذهبی، برای تحلیل نهاد دولت در دوره‌های بعد نیز راهگشاست.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

Afandi Isfahani, M. A. (2010). *Riyad al-'Ulama' wa Hiyad al-Fudala'* (Vol. 3). Najafi Islamic Research Foundation.

- Afshar, I. (2008). *Iranian Culture* (Vol. 14). Sokhan Publications.
- Bastani Parizi, M. E. (1999). *Politics and Economy of the Safavid Era*. Safi Alishah.
- Bondarevsky, G. (1982). *The Aspirants and the Imperialists in the Persian Gulf*. Aboureihan.
- Chalabi, E. (1959). *Siyahatnameh*.
- Chardin, J. (2001). *Travelogue*.
- Cohen, J. S. (1973). *Economics, Politics, and History: Latin American Essays*. MIT Press.
- della Valle, P. (2001). *Travelogue* (Vol. 1). Qatreh Publications.
- Falsafi, N. (1963). *Iran's Foreign Policy in the Safavid Period*. Pocket Books Organization.
- Falsafi, N. (1992). *The Life of Shah Abbas I* (Vol. 3). Ilmi Publications.
- Floor, W. (1977). *The First Iranian and Dutch Ambassadors*. Tahouri.
- Floor, W. (2000). *The Persian Gulf: The Rise of the Gulf Arabs*. Mage Publishers.
- Foran, J. (1994). *Fragile Resistance: Social Transformation in Iran from 1500 to the Revolution*. Westview Press.
- Lambton, A. K. S. (1980). *State and Government in Medieval Islam*. Oxford University Press.
- Matthee, R. (1999). *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600-1730*. Cambridge University Press.
- Modarresi Tabatabaei, S. J. f. (1995). *The School in the Process of Evolution*. Sama Cultural Institute.
- Monajjem, M. J. a.-D. (1987). *Tarikh-e Abbasi or Rooznameh-ye Molla Jalal*. Vahid.
- Motahari, M. (2000). *Velayat-e Faqih (Guardianship of the Islamic Jurist)*. Sadra.
- Olearius, A. (1984). *Travelogue*. Ebtakar.
- Qomi, M. T. i. M. H. (1998). *Mounes al-Abrar: In Refutation of the Sufis The Islamic Heritage of Iran* (Vol. 7). Ayatollah al-Uzma Marashi Najafi Library.
- Qomi, Q. A. i. S. a.-D. a.-H. a.-H. (2004). *Khulasat al-Tavarikh* (Vol. 2). Tehran University.
- Rahimzadeh, S. (1962). *The Life of Shah Ismail*. Khayyam Publications.
- Roemer, H. R. (2006). *Iran on the Way to a New Era*. Tehran University.
- Safa, Z. (1989). *The Socio-Political-Cultural History of Iran*. Amir Kabir.
- Savory, R. M. (2006). *Iran in the Safavid Age*. Nashr-e Markaz.
- Scott, J. C. (1998). *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. Yale University Press.
- Shishehchi, H. (2005). The Role of the Persian Gulf Ports in Safavid Trade. *Persian Gulf Studies*, 1(6), 90-108.
- Tajbakhsh, A. (1993). *History of the Safavids*. Navid Publications.
- Taremi, H. (1996). *Allameh Majlesi*. Negah-e Now.
- Tavernier, J.-B. (1990). *Travelogue* (Vol. 4). Sanai.
- Tilly, C. (1990). *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990*. Basil Blackwell.
- Torkaman, E. B. (1971). *Alam Ara-ye Abbasi* (Vol. 2). Golshan Publications.
- Weber, M. (1978). *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. University of California Press.
- Weber, M. (2005). *Economy and Society*. Akhtaran Publications.
- Zarrinkoub, A. (2006). *In Search of Sufism in Iran*. Amir Kabir.